

הקידוש שבבתי הכנסת שבא"י

א. המקורות והנימוקים בעד זכנגר

שאלה. בבית הכנסת הגדול בקרית מוצקין לא היה נהוג שהשליח צבור יקדש על היין בלילי שבתות וימים טובים. ועד בית הכנסת החליט להנהיג את הקידוש בבית הכנסת, כמו שנהוג בבתי הכנסת הגדולים שבתפוצות, ועכשיו גם בארץ ישראל, וביקש את חוות דעתי והסכמתי. אחרי עיון ובירור רב הסכמתי לכך. ואלה הם יסודות תשובתי ומקורותיה.

תשובה. שנינו בפסחים ק', ע"ב וק"א, ע"א: בני אדם שקידשו בבית הכנסת, אמר רב ידי יין לא יצאו, ידי קידוש יצאו; ושמואל אמר אף ידי קידוש לא יצאו. אלא לרב למה לי לקדושי בביתיה, כדי להוציא בניו ובני ביתו; ושמואל למה לי לקדושי בבי כנישתא, לאפוקי אורחים ידי חובתן דאכלו ושתו וגנו בבי כנישתא¹, ואזדא שמואל לטעמיה, דאמר שמואל אין קידוש אלא במקום סעודה.

...ואמר מר רב האי, לקדש שליחא דצבורא על הכוס, ולאבדולי בדליכא אורחין, כיון דאיכא בני מתא שפיר דמי לאבדולי שלוחא דצבורא על הכוס אע"ג דליכא אורחים, אבל לקידושי כיון דקידוש במקום סעודה הוא, אי איכא אורחים דהתם סעודתן מקדש, ואי ליכא אורחין ליזל כל חד וחד מבני מתא ולקדש במקום סעודתו... (אוצר הגאונים לפסחים, התשובות, ע' 96. והטור אורח חיים סימן רס"ט מזכיר בקיצור את תשובתו זו של רב האי גאון).

תוספת פסחים ק"א ע"א ד"ה ידי קידוש יצאו: ...ונראה דהלכה כשמואל דאמר אין קידוש אלא במקום סעודה וכו', והיכא דליכא אורחים סמוך לבית הכנסת אין לקדש דהויא ברכה לבטלה...

1) להיתר אכילה ושתיה בבית הכנסת עיין תוספות כאן ד"ה דאכלו ושתו; ירושלמי פסחים פ"א, ה"א: ר' ירמיה בעי: בתי כנסיות ובתי מדרשות מהו שיהיו צריכין בדיקה, מה צריכה ליה, שכן מכניסין לשם בשבתות ובראשי חדשים. ע"י הלופי גירסאות במאירי לכאן שהקרבו העדה מביאם ד"ה בראשי חדשים. ע"י ירושלמי מגילה פ"ג, ה"ג. וטוש"ע א"ח סימן קנ"א, ס"א וספר המנהיג, הלכות שבת סימנים י"ג—י"ד. מן המקורות האלה אנו למדים כי רק לסעודת מצוה ולחכמים ותלמידיהם מותר לאכול ולשתות בבית הכנסת. ולכן מתרצים בתוספות לכאן ד"ה באכלו ושתו דלאו דוקא בבי כנישתא, אלא חדרים הסמוכים לבית הכנסת קרי ליה בי כנישתא, ושם אוכלים ושותים האורחים. ולפענ"ד יש ליישב ולומר כי היות והכנסת אורחים גדולה מהשכמת בית המדרש ומהקבלת פני השכינה והיא מן הדברים שאדם אוכל סירותיהן בעולם הזה והקרן קיימת לו לעולם הבא (שבת קכ"ז, ע"א וקידושין ל"ט, ע"ב), לכן האכלת והשקאת אורחים נחשבת כסעודת מצוה, ולפיכך מותר להם לאורחים לאכול ולשתות בבית הכנסת.

והרא"ש שם בא לידי מסקנה... וכיון דהלכתא כשמואל, המקדש בבית הכנסת אי ליכא אורחין נראה דהוי ברכה לבטלה⁽²⁾.

ובנו רבינו יעקב בטור אורח חיים סימן רפ"ט הולך בעקבות אביו הרא"ש ואומר... ונוהגין בכל המקומות שהשליח צבור מקדש בבית הכנסת, ואני תמה האיך נתפשט זה המנהג, דהא קיימא לן כשמואל שאין קידוש אלא במקום סעודה, ולדידיה אין מקדשין בבית הכנסת אלא לאפוקי אורחין דאכלי ושתי בבי כנישתא, דלדידהו הוי מקום סעודה; וכיון דהשתא ליכא אורחין דאכלי התם קרוב הדבר להיות ברכה לבטלה... וכיון דליכא אורחין, ראוי הוא שלא לקדש, ואי איישר חילו אבטליניה, וכן כתב רב האי שאם אין אורחין, אין מקדשין בבית הכנסת..."

בדברים חריפים מעין אלה הביע את דעתו נגד הקידוש בבית הכנסת ספר המנהיג, הלכות שבת סימן י"ד: "...נפלאתי על המנהג בספרד ופרובינציא שמקדשים בשבתות וימים טובים, שכיון שאין אורחין אוכלין שם ואין אדם יוצא בה, הויא לה ברכה לבטלה בלי ספק"....

(2) הרא"ש פוסק כאן כדברי התוספות. אנו תמהים לכאורה על הוראתו זו. כאן הרא"ש פוסק שאם אין אורחים בבית הכנסת נראה דהקידוש הוא ברכה לבטלה; ונימוקו הוא. כנראה, מפני שאם בטל הטעם של הקידוש בבית הכנסת, התקנה בטלה מאליה, ואיננו אומרים, כדעתם של גדולי הפוסקים שנביאם להלן, שאף על פי שבטל הטעם, התקנה לא בטלה. אבל בראש השנה ל"ב, ע"ב, במקום שהגמרא מסבירה את טעם התקנה לתקוע שופר בתפלת מוסף והוא משום גזירת המלכות, מסביר הרא"ש למה ממשיכים במנהג לתקוע בתפלת מוסף גם אחרי שבטלה גזירת המלכות: "...ואוקי לה בגמרא בשעת צרה, אף על פי שהצרה בטלה, גזירה במקומה עומדת עד שיבוא בית דין ויבטל...". דבריו אלה של הרא"ש הם כלשון הירושלמי סנהדרין פ"ג ה"ה, בבעיא אם טייב את השדה בשביעית בזמן הזה: "...ר' יוסי סבר מימר לעולם הגזירה במקומה עומדת, עד שיעמוד בית דין ויבטל...". וע' בירושלמי שביעית פ"ד, ה"ג ותרומות פ"א, ה"ה. ולשון דומה לזו בירושלמי שבת פ"ו ה"ב לענין איסור סנדל המסומר בשבת: "...ולא בשעת השמד גזרו, מכיון שעבר השמד יהא מותר, לא עמד בית דין ויבטל...". ופירש הקרבן עדה ד"ה לא עמד בית דין: "שבאותו דור ובטלו, ועכשיו אין כח ביד בית דין לבטלו, שהיו הראשונים גדולים בחכמה ובמנין, ואף על פי שנתבטל הטעם, אפילו הכי צריך בית דין הגדול בחכמה ובשנים לבטל...". ועיין בדברינו להלן. ולפענ"ד אפשר ליישב את הסתירה שבפסקי הרא"ש. כל דברי הרא"ש אינם אלא קיצור דברי התוספות ומיוסדים על מסקנותיהם ופסקיהם (ע' יד מלאכי, כללי התוספות והרא"ש, סימן ל') ובשתי המקומות הרא"ש פוסק כמותם. בפסחים ק"א, ע"א ד"ה ידי קידוש יצאו פוסקים שם התוספות: "...והיכא דליכא אורחין סמוך לבית הכנסת אין לקדש דהויא ברכה לבטלה...". והרא"ש שם פוסק כמותם. ובראש השנה ל"ב, ע"ב ד"ה בשעת גזירות המלכות פוסקים התוספות: "...ואף על פי שבטלה גזירת המלכות, לא עבדינן כדמעיקרא וכו'...". וגם שם הרא"ש פוסק כמותם. ואין לתמוה על הסתירה שבין פסק התוספות בפסחים ק"א, ע"א ד"ה ידי קידוש ובין פסק התוספות לראש השנה ל"ב, ע"ב ד"ה בשעת גזירת המלכות, כי על זה יש להשיב: סיבת הסתירה שבין דברי התוספות אלה ובכל המקומות שדברי התוספות סותרים זה את זה היא: במקום אחד דברי התוספות הם דברי ר"ת ובמקום שני הם דברי הר"י או אחד מבעלי תוספות אחרים.

כנראה שלסברא זו נוטה מבחינה מסויימת גם מרן מהר"י קארו בסיום דבריו בשלחן ערוך אורח חיים סימן רס"ט, ס"א: "...נוהגין לקדש בבית הכנסת ואין למקדש לטעום מיין הקידוש אלא מטעימו לקטן, דאין קידוש אלא במקום סעודה ומעיקרא לא ניתקן אלא בשביל אורחים דאכלי ושתי בבי כנישתא להוציאם ידי חובתם. ועכשיו אף על גב דלא אכלי אורחים בבי כנישתא, לא בטלה התקנה. זהו טעם המקומות שנהגו לקדש בבית הכנסת. אבל יותר טוב להנהיג שלא לקדש בבית הכנסת, וכן מנהג ארץ ישראל..." (ע' דברינו להלן).

מעין זה אומר הלבוש: "...אבל במקום שאין מנהג, יותר טוב להנהיג שלא לקדש בבית הכנסת שאינו מוציא שום אדם, כיון שאין אורחים..."

לעומת זה נביא קבוצת פוסקים, ובראשם הרמב"ם, הסוברים ופוסקים הלכה למעשה שבקידוש בבית הכנסת אף על פי שאין אורחים אין ברכה לבטלה, ואף על פי שבטל הטעם, התקנה לא בטלה.

באחת מתשובותיו (שו"ת הרמב"ם, הוצ' מקיצי נרדמים, ירושלים תרח"צ, ע"י הרא"ח פריימן, הי"ד, סימן ל"ז) הרמב"ם מרחיב על זה את הדיבור. תשובתו זו הובאה בר"ד אבודרהם, סדר שחרית של חול ובבית יוסף לטור אורח חיים סימן קכ"ד, והפוסקים והמפרשים משתמשים במסקנותיה, אעפ"י שאינם מזכירים אותה בשמה. וזוהי התשובה.

...שאלה. קהל התפלל וכולם בקיאים בתפלה, היחזור שליח צבור התפלה עליהם, כדי שלא לבייש את מי שאינו יודע שעיקר תקנת חזרת התפלה בעבורה, או לא יחזור מצד הברכה שאינה צריכה, להיות שכבר יצאו ידי חובתן בלחש..."

...תשובה. מאחר שתקנו חז"ל לחזור ש"ץ לפני התיבה להוציא מי שאינו בקי, ועל דעת רבן גמליאל להוציא אפילו בקי שלא התפלל בינו לבין עצמו, לא תהיה חזרת שליח צבור ברכה לבטלה בשום פעם בסבת עיקר התקנה, עם היות שלא יש באלו הקהל מי שלא יצא. כמו שהם תקנו קדוש בבית הכנסת מפני האורחים, ויתחייב בכל בתי הכנסיות אפילו שלא יהיו אורחים³, וכמו שתקנו חזרת תפלת מעריב בשבת עבור המתאחרים⁴, כדי שישגיגו התפלה, ויתחייב זה תמיד אפילו

3) בחדושי הרמב"ם שבראש הספר מעשה רוקח להרב מסעוד חי רוקח, ווניציא תק"ב, כתב שהוא ברכה לבטלה אם אין אורחים.

4) בטעם תקנת ברכה אחת מעין שבע אמרו בגמרא כ"ד, ע"ב: ורבנן הוא דתקוני משום סכנה, ומרש"י ד"ה משום סכנה: "...מזיקין, שלא היו בתי כנסיות שלהן ביישוב וכל שאר לילי החול היו עסוקין במלאכתן, ובגמרון מלאכתן מתפללים ערבית בביתם ולא היו באין בבית הכנסת, אבל לילי שבת דאין בבית הכנסת וחשו שיש שאין ממהרין לבוא ושוהין לאחר תפלה, לכך האריכו תפלת הצבור..." נראין דבריו של הגר"י שור, ז"ל, אבד"ק קוטב בעתים לבינה" על ספר העתים, ע' 78—177, שמעיר שם על דברי רש"י אלה: "...ולולי דבריו היה נראה לי דכוונת הש"ס משום סכנה אינו כמו שכתב הוא ז"ל, דמפני חשש מזיקין לא מצינו שיאמרו סתם משום סכנה, אלא מפני המזיקין, ולשון משום סכנה רגיל הש"ס לומר מפני גזירות המלכות כשהיו גזירות שמד או גזירה פרטית, ע"י ש"ס שבת כ"א, ע"ב וכתובות ד', ע"ב וכתובות פ"ט, רע"א ועוד זולת; וגם כאן הכוונה משום סכנה של

שלא היו שם מתאחרים. וכן כל מה שתקנו בסבת אינו סבה, אין ענינו עד שתהיה שם אותה סבה אשר מצדה נתקן, אבל ענינו שיעשה זה על כל פנים, גזירה שמא תהיה שם הסבה שנתקנה בשבילה. וראוי לשמור זה הענין, כי לולי זה היו החכמים ז"ל נותנין דבריהם לשעורין, והיה ראוי לראות כל אחד בבית הכנסת אם יש שם מי שאינו יודע, כדי לחזור שליח צבור התפלה בעדו. וזה כולו חוץ מענין התקנות והגזירות..."

את הכלל הזה מבטא הרמב"ם ביתר בהירות ובצורה פסקנית בהלכות ממרים פ"ב, ה"ב: "...בית דין שגזרו גזירה או תקנו תקנה והנהיגו מנהג ועמד אחריהם בית דין אחר ובקש לבטל דבריהם הראשונים ולעקור אותה תקנה, אותה גזירה ואותו מנהג, אינו יכול עד שיהיה גדול מן הראשונים בחכמה ובמנין וכו', אפילו בטל הטעם שבגללו גזרו הראשונים או התקינו, אין האחרונים יכולין לבטל עד שיהיו גדולים מהם וכו'..." (א)

מקור הכלל הזה הוא בלשון הירושלמי שביעית פ"ד, ה"ג: תרומות פ"א, ה"ב: "אף על פי שבטל השמד, המנהג לא בטל" (ועיין לעיל הערה 2 ולהלן הערה 5). בשאלת הקידוש בבית הכנסת הולך הרשב"א בעקבות הרמב"ם. בשו"ת סימנים ל"ז ושכ"ג הוא נשאל: "...על מה סמכו בדורות האלו שמקדשין בבתי כנסיות ואף על פי דלא אכלי תמן אורחים, דהא אין קידוש אלא במקום סעודה והוא ברכה לבטלה..." והוא משיב: "...ואפשר עוד לומר דמעיקרא תקנו לקדש בבית הכנסת, ועיקרא של תקנה משום אורחין היות, ומשום דזמנין דאיכא אורחין תקנו לקדש בין איכא בין ליכא דומיא דברכה מעין שבע וכו' וכענין שליח צבור שיוֹרד לפני התיבה בכל יום ואפילו היכא דליכא אינשי דלא בקיאי... והנח להם לישראל שאף על פי שאינם נביאים, בני נביאים הם... ואם לקדש מותר באמת, שתקנה קבועה היא וצריכין לחזור עליה..."

גזירות המלכות שגזרו על התפלה, וכעין מ"ש לעיל באות י"א בשם שו"ת הרשב"א ושכן כתב האבודרהם בשם ספר המנהגות דתקנות ברוך ד' לעולם היו בשעת שהיו גזירות שמד שגזרו על שהיא ברכה אחת מעין שבע (דבגלל שבת מתפללין ז' ברכות). ושוב גם בעבור השמד התקנה לא זזה ממקומה (כתקנות ברוך ה' לעולם אמן ואמן). וכמו שכתבו החוססות בראש השנה ל"ב, ע"ב וכן הוא מפורש בירושלמי פ"א, ה"ה וכו'..."

(א) שאין תקנה בטלה מאליה גם כשבטל טעמה היא הלכה מוסכמת (ביצה ה') ואין מי שחולק ע"י. והשגת הראב"ד (שם) אינה אלא בנוגע לבי"ד שבכוחו לבטל תקנה קודמת. וע"כ גם בני"ד אילו הי' מוסכם שהיתה תקנה לקדש בביהכ"נ לא הי' חלוקים בה הראשונים. אלא שבאמת אין כל הכרח מהגמרא שזו היתה תקנה ולא הי' אלא נהג שנהנו בו באיזה מקומות. ולשון הגמרא מוכיח יותר בדעה זו, שכך הוא הלשון: "בנ"א שקידשו בביהכ"נ. לשון זה נראה שאין זה מנהג כללי ולא תקנה. ולקידוש במקום אורחים לחוציאם י"ח לא צריך לשום תקנה. מעתה מובן שאין שום סתירה בדברי הרא"ש שהעיר ע"ז הרהמ"ח שליט"א בהערה 2. וביאור הרהמ"ח לסתירה זו שהרא"ש פשוט העתיק שהדיעות סותרות זא"ז ולא שח' לבו לזה אינו מחקבל על הדעת כלל, בפרט שכנ"ל לא נתכן מחלוקת אם נאמר שהיתה זו תקנה..."

בשיטת הרמב"ם הולך גם רבינו מנחם המאירי לפסחים ק"א, ע"א, ואלה הם שם דבריו "...שמא תאמר אם כן למה מקדשין בבית הכנסת... ולא זזה תקנה אף במקום שאין אורחין, שכל שהוא תקון חכמים אף על פי שלאיזה סבה נעשה, צריך לעשותו אף על פי שבטלה הסבה, וכמו שמצינו בברכה מעין שבע שנתקנה משום עם שבשדות..."

ומעין זה אימר הר"ן לפסחים שם "...אפילו הכי נקטינן לקדושי בבי כנישתא, כיון דמעיקרא אתקון משום אורחין, אמרינן ליה שתקנות חכמים קבועות הן, כדאשכחן במעין שבע הבאים באחרונה, ואפילו היכא דליכא להווא טעמא כגון דאיתנהו כולהו בבי כנישתא אמרינן ליה, כיון דאיתקן איתקן..."

"...וכן כתב הר"ן אהרן הלוי, ז"ל וביאר עוד תקנה זו קבועה היא ואף על פי שאין שם אורחים, שכן דרך תקנות חכמים שאף על פי שבטל הטעם, תקנה במקומה עומדת...⁵) (ארחות חיים דפוס ירושלים תשט"ו) הלכות שבת, הלכות קידוש השם סימן ט'. וכעין זה בשו"ת התשב"ץ ח"ד, טור שלישי סימן ל"ב: "...והוא הטעם בקידוש שנתקן בשביל האורחים, דאע"ג דליכא אורחים, תקנה במקומה עומדת, ואין כאן ברכה לבטלה..."

בעד הקידוש בבית הכנסת יש עוד סיעת פוסקים ראשונים, אבל טעמיהם הם שונים מן הנימוק הנ"ל.

"...ואמר מר מתתיה בין איכא אורחים דאכלי בבית הכנסת ובין ליכא מקדשין ומבדילין בבית הכנסת דבעינן זכרהו על היין בכניסתו, דילמא איכא אינש דלא שכיח ליה חמרא ונפיק בקידושא בבית הכנסת..." (אוצר הגאונים לפסחים, חלק התשובות, עמוד 95) "...ואע"ג דאמרינן אין קידוש אלא במקום סעודה, שעת הדחק שאני, ונפיק בהווא קידושא אי שוי רעותא למיפק ביה..." (גירסת השערי תשובה, מובאת באוצר הגאונים שם, ע' 96 הערה ג'). וע' ספר המנהגות בספרן של ראשונים, ע' 174; הרוקח, הלכות שבת, סימן נ'.

רבינו יונה (מובא ברא"ש לפסחים ק"א, ע"א) אומר: "...דהא דאמרינן אין קידוש אלא במקום סעודה היינו מדרבנן, ואסמכוה רבנן אקרא וקראת לשבת עונג⁶)

(5) בכלל: "אף על פי שבטל הטעם — התקנה לא בטלה" משתמשים בעוד כמה דברים. במנהג איסור עשיית מלאכה בערבי פסחים (ע' תוספות פסחים נ', ע"ב ד"ה מקום שנהגו, מלחמות והשגת הראב"ד ומאירי שם); במנהג לומר בקדושת מוסף של שבת ויום טוב: פעמים באהבה — שמע ישראל אומרים (ע' שבולי לקט השלם סימן מ"ה בשם הגאונים; בסידור רב עמרם גאון, דפוס ורשה, ע' י"א; ספר המנהגי הלכות שבת סימן מ"ג וכלבו סימן ל"ז בשם בעל האשכול); במנהג קריעת הגט והפרובול (ע' כתובות פ"ט, ע"א במשנה; תוספתא כתובות פ"ט, ה"ט וגיטין טו, מ"ב; שו"ת תרומת הדשן, פסקים וכתבים סימן מ' ושו"ת הרדב"ז סימן תתפ"א, שלחן ערוך, אבן העזר סימן קנ"ד, בסדר הגט; מחקרי בירורים וחידושים "מפני תרעומת המינין" ב"סיני" כרך ל' ע' ל"ח—ל"ו והגזירות על הגט והפרובול" ב"סיני" כרך ל"ט, עמודים שנו"ו—ס"ג).

(6) בגמרא פסחים ק"א, ע"א הגירסא: ואולא שמואל לטעמית דאמר שמואל אין קידוש אלא במקום סעודה, ואת זה מסביר הרשב"ם שם ד"ה אף ידי קידוש אין יוצא:

ועיקר הקידוש מן התורה הוא כדכתיב זכרהו על היין בכניסה, הלכך כיון שיש בני אדם שאינם יודעים לקדש, נהגו לקדש בבית הכנסת, שיצאו ידי קידוש מן התורה... על טעמא של רבינו יונה משיג שם הרא"ש ואומר: "...והא דקאמר אין

קידוש אלא⁷) במקום סעודה לא משמע כפירושו, דמשמע שאינו קידוש כלל... בארחות חיים, הלכות שבת, הלכות קידוש היום סימן ט', מביא את הנימוק הזה בשם: "ויש אומרים כי הטעם לפי שפעמים יש בצבור מי שאינו בקי בנוסח הקידוש ובשמוע אותו יגמרהו או נוכל לומר להוציאו בזה הקידוש, אחר שדעתו לאכול בביתו, ואעפ"י שהלכה רווחת היא שאין קידוש אלא במקום סעודה... וע' ספר המנהגות בספרן של ראשונים, ע' 174 וכלבו סימן ל"א.

הסבר וטעם חדש לגמרי לקידוש בבית הכנסת אנו מוצאים בתשובות רבינו יצחק מווינא באור זרוע ח"א, סימן תשנ"ב, אות ט'. מחמת חשיבותה העקרונית וגישתה המקורית נביאה כאן בשלימותה:

...ואשר כתבת שאודיעך סמך לאותם שוטים מקידוש של בית הכנסת אחרי שאין יכולין לצאת באותו הקידוש, ואורחין אין כאן. צר לי עליך הטיב חרה לי כי נתת את פיך להחטיאך, ותמיה אני על חכם ונבון שכמוך שהיית רשאי להוציא דבר מפיך. הלא ידעת כמה גאונים וקדושי עליון רבותינו שבמגנצא ושבוורמשא

...דכתוב וקראת לשבת עונג במקום שאתה קורא לשבת כלומר קריית דקידוש, שם תהא עונג ומדרש הוא... כעין זה בעיטור, מהדורת ר' מאיר יונה — קל"א, ע"ב, וע' הלכות גדולות הלכות קידוש והבדלה, והרי"ף גורס שם: "מאי טעמא דכתוב וקראת לשבת עונג, במקום שקראת שם תהא עונג". וכנראה שהיתה לו לרי"ף הגירסא הזאת בגמרא פסחים ק"א, ע"א, וסמך לדבר: בכתב יד התלמוד אוקספורד של מסכת פסחים המובא בהגהות הדקדוקי סופרים אות ר' מובאת הגירסא הזאת בגמרא פסחים ק"א, ע"א: "...ואזלא שמואל לטעמיה דאמר שמואל אין קידוש אלא במקום סעודה דכתוב וקראת לשבת עונג, במקום קריאה שם יהא עונג... ובמנהיג, הלכות שבת, סימן י"ג אומר: "וטעמא דשמואל מירושלמי מפרש משום וקראת לשבת עונג במקום העונג שם תהא קריאת קידוש היום..."

(7) ב"עתיים לבינה" על ספר העתים, ע' 84—183 מסביר ומרחיב את הדיבור על הביטוי "אלא" שבדברי שמואל אין קידוש אלא במקום סעודה שעליו גשענת השגתו של הרא"ש על הרבינו יונה: "...הנה מה שהקשה עליו הרא"ש דמדאמרינן אין קידוש אלא במקום סעודה, ש"מ דשלא במקום סעודה לא הוי קידוש כלל, איברא דבש"ס זבחים דף ג"ז הוכיחו מדתנן הפסח אינו נאכל אלא עד חצות, דש"מ כר' אלעזר בן עזריה דמן התורה אכילת הפסח עד חצות דוקא, ואמרינן שם דילמא כר' עקיבא, דחכמים אמרו עד חצות כדי להרחיק מן העבירה, ומשיב אם כן מאי אלא עד חצות וכו', אבל מכל מקום אין מזה הכרח לדחות דעת רבינו יונה, כי בלהקות מקומות בש"ס נמצא לשון זה ואינו לעיכובא כלל; וע' רמב"ם פ"א מהלכות קרבן פסח הי"א דאין הפסח נשחט אלא בשלוש כתות, דמכל מקום אינו לעיכובא, ועיי"ש בכ"מ, וכן פסק הרמב"ם בהלכות עירובין פ"ז דתא דאמרו דאין מערבין תחומין אלא לדבר מצות, דמכל מקום אינו לעיכובא, וכן כתב חר"ן נדרים ס"ה, במת דתניא הנודר הנאה מחבירו אין מתירין לו אלא בפניו, דמכל מקום אינו לעיכובא וכו'..."

הלא משם יצאה תורה לכל ישראל, הלא נהגו מיום שנוסדו כל חקילות שברינוס ושכל ארץ אשכנז ומלכיות שלנו נהגו אבותינו ואבות אבותינו צדיקים קדושים חכמים מחוכמים, ועתה אתה כותב עליהם שוטים! והלכה אומרת ואתם מכיון שנהגו אבותינו נוחי נפש אל תשנו ממנהג אבותיכם, כי לא דבר ריק הוא, ואם הוא ריק, מחסרי בינה ומריקני המוח הוא ריק, שאבותינו נהגו כדין וכתורה. כי תקנת התנאים והאמוראים הוא לקדש בע"ש ובעיו"ט לקדש את השבת ולהעיד עליו בקידוש זה שיום קדוש הוא ושיום טוב הוא לא ניתקן עיקרו כלל בעבור האורחים, בין לרב בין לשמואל, אלא לקידוש היום ברבים נתקן, כדאמרינן בירושלמי בפרק אלו דברים אמר ר' זעירא מדברי שניהם מבדילין בלא יין ואין מקדשין אלא על היין, דעתיה דר' זעירא, דר' זעירא אמר מבדילין על השכר ואזלין מן אתר לאתר משום קדושה, פ' לשמוע קידוש על היין. א"ר יוסי בר' נהגין תמן במקוב שאין יין, ש"ץ עובר לפני התיבה ואומר ויכולו השמים והארץ (8) וגו' ואומר ברכה אחת מעין שבע מגן אבות בדברו וחותרם במקדש (השם) ישראל ואת יום השבת. הא למדת דוקא היכא דליכא יין היה אומר הש"ץ ויכולו, אבל היכא דאיכא יין היה אומר קידוש על הכוס במקום ויכולו, ואחר הקידוש ברכה אחת מעין שבע, אבל ויכולו לא היה אומר הש"ץ בקול רם אלא בלחש בתפלה בלבד כמו כל יחיד שאומר בתפלה בלחש, כהדא דכתבי הקודש דאמר בתפלת לחש, ושוב נהגו לומר ויכולו בקול רם אעפ"י דאיכא יין וקידוש על הכוס בבית הכנסת. וטעמא מפרש בשוחר טוב משום תלתא אשר כתיבי בו יכולו. כשיאמר תלתא זמני ויכולו תלתא אשר כנגד דכתיבי בפרשת פרה אדומה דכשם שפרה מכפרת, כך השבת מכפרת. אבל מעיקרא לא תקון לומר ויכולו אלא היכא דליכא יין, מפני שקידוש היין שתיקנו היינו לכבוד השבת ולקבלת השבת, והיכא דליכא יין דליכא קידוש תקנו ויכולו לומר במקום קידוש, אבל כדי להוציא אורחין לא ניתקן כלל, אלא לקידוש היום, כמו קידוש דראש חודש כשהיו מקדשין במסכת סופרים (פי"ט, ה"ט), וכמו ז' ברכות דחתן וכלה שתיקנו על הכוס כדאיתא בירושלמי סוטה דפי' כשם, אע"ג דאינה באה לצורך אכילה כלל, כמו כן הכא קידוש על היין שבערבי שבתות וימים טובים שתיקנו לא לצורך אכילה, אלא לצורך היום. ואע"ג דקידשו בבית הכנסת תקנו לקדש בבית, כמו הבדלה דאע"ג דהבדיל בתפילה תקנו להבדיל על הכוס בבית. והא דפרכינן אלא לשמואל למה לי לקידושי בני כנישתא, הרי פירושו, למה לי לקידושי בני כנישתא כדי להוציא הואיל ואין קידוש אלא במקום סעודה, ומשני לאפוקי אורחין דאכלי ושתי בבית הכנסת, ואע"ג דעיקרו לאו להכא אתא, מכל מקום דאי נתכוון לצאת בו מאן דלא אפשר ליה, שיהא יוצא, אבל עיקר תקנה דתקון מעיקרא לקדש בבית הכנסת על היין, לא לצאת בו קידוש שבבית, אלא לקידוש היום ולכבוד היום, כדפרישית. כך נראה בעיני כאשר

(8) בידי רבינו יצחק בעל אור זרוע היתה גירסא אחרת בירושלמי ברכות פ"ח ה"ב ושם פ"י, ה"ב. אבל בירושלמי שבידינו אינו נזכר ויכולו, והגירסא היא: "נהגין תמן במקום שאין יין שליו צבור עובר לפני התיבה ואומר ברכה אחת מעין שבע וחותרם מקדש ישראל ואת יום השבת..." בהמשך תשובתו של האור זרוע נראה כי בידו חין עוד גירסאות בתלמוד ארץ ישראל שאינן נמצאות בירושלמי שבידינו.

פירשתי ועיקר. ויש מפרשים דאע"ג דמעיקרא תקנו בעבור האורחים והשתא ליכא אורחים, אעפ"כ הואיל ונהגנו בו הוא עלינו חובה, מידי דהויא אמגן אבות דמעיקרא איתקן בעבור המזיקין, שלא היו בתי כנסיות שלהן בישוב וחשו למשתתה יחידי ותקנו זו הברכה בעבורה, אעפ"כ אע"ג דהשתא בתי כנסיות שלנו בעיר וליכא למימר האי טעמא, אפ"ה אנו מתפללים ולא אמרינן דברכה לבטלה היא, הכי נמי אע"ג דמעיקרא בעבור האורחין נתקן והשתא ליכא אורחים, אעפ"כ הואיל ונהגנו בה נעשית עלינו לחובה וליכא משום ברכה לבטלה. ועוד שמעתי שיש בירושלמי לשמואל למה לי לקידושי בבי כנישתא, כדי לזכות את התינוקות, פירוש שירצו לשמוע ברכה ויענו אמן ויטעמו מן הברכה"....

תשובתו רבת המשקל זו של האור זרוע מפיצה אור חדש על תקנת הקידוש בבית הכנסת, יסודותיו ונימוקיו. כנראה שהרא"ש לא ראה ולא שמע מתשובתו זו של רבינו יצחק בעל אור זרוע, שהיה רבו המובהק של רבו המהר"ם מרוטנברג. אחרת היה מזכירה, ואולי גם פוסק כמותה הלכה למעשה.

הכלבו סימן ג' מביא בראש דבריו את הטעם של הקידוש בבית הכנסת מחמת שאף על פי שבטל הטעם, התקנה לא בטלה, ולבסוף הוא אומר, כנראה בעקבות דבריו של האור זרוע בתוספת הסבר משלו: "...והטעם לפי שיש בזה פירסום גדול לשם יתברך וקידוש שמו כשמברכין שם הברכות בפני בקיאים ושאינן בקיאים, ודומה למה שנהגו להדליק נר חנוכה לפרסום הנס בפני כל העם ולסדר הברכות בפניהם, גם שיצאו ידי חובתן הרואין שאין להם בית לברך שם"....⁹.

ב. המנהג בארץ ישראל

הבית יוסף לטור או"ח סימן רס"ט אומר: "...ובארץ ישראל לא נהגו לקדש, וזה נכון..." ובשלחן ערוך או"ח סימן רס"ט ס"א אומר: "...אבל יותר טוב להנהיג שלא לקדש בבית הכנסת, וכן מנהג ארץ ישראל..."

מדבריו אלה נראה, לכאורה, כי מנהג קבוע הוא מקדמת דנא בארץ ישראל שלא לקדש על היין בבית הכנסת. ואוספי מנהגי ארץ ישראל כהר"ח סתהון ב"ארץ החיים" ואחרים ובעקבותיהם הרימ"ל זקש ב"מנהגי ארץ ישראל" (ירושלים ח"א (ירושלים תשי"ד) והרי"מ טוקצינסקי, ז"ל, ב"ספר ארץ ישראל" (ירושלים תש"ז) הכניסו לספריהם את דבריו של מהר"י קארו בבית יוסף ובשלחן ערוך

9) מלבד הטעמים של הקידוש בבית הכנסת שהבאנו, אומר הטור או"ח סימן רס"ט: "...ורב נטרונאי גאון כתב שמקדשין בבית הכנסת שאעפ"י שכיום אין אורחין בבית הכנסת, בכל זאת מקדשין בבית הכנסת, אעפ"י שאין קידוש אלא במקום סעודה מחמת רפואה... וזה שמקדש ונותן לצבור משום רפואה ליתן על עיניהם דאמרינן פסיעה גסה נוטלת אחת מחמש מאות ממאור עיניו של אדם, ובמאי מהדר ליה בקידושא דבי שמשי וכו' וכל דבריו תמוהין וכו' וגם מה שכתב שתיקנו לקדש משום רפואה, זה לא מצינו שלא תיקנו אותו אלא משום אורחין וכו'..." וגם באור זרוע ח"ב, סימן כ' משיג על האומרים כי הקידוש בבית הכנסת הוא משום רפואה, ואומר: "...דאין דרכנו במלכותנו שאנו מקדשין אעפ"י שאין אורחין שיהא חזן הכנסת שופך על ידינו..." וע' ספר העתים 182/3 בשם הר"ש הנגיד והערות העתים לבינה.

אורח חיים סימן רס"ט שבארץ ישראל אין מנהג לקדש בבית הכנסת, כאילו זה מנהג ארץ ישראל יציב וקבוע. אולם לאמתו של דבר אין הדבר כן. אנו נוכיח מכמה מקורות מן הבבלי והירושלמי, הפוסקים הראשונים והאחרונים כי המנהג לקדש על היין בבית הכנסת היה מנהג יציב וקבוע גם בארץ ישראל.

המגן אברהם לשלחן ערוך אורח חיים סימן רס"ט, סק"ג אומר: "...ואין לבטל את המנהג (של הקידוש בבית הכנסת), כי הרבה גאונים יסדוהו כמו שכתב הרשב"א וכן משמע בתענית דף כ"ד..." המגן אברהם מסתמך במסופר בגמרא תענית כ"ד, ע"א, כדי להוכיח משם את חשיבותו של מנהג הקידוש בבית הכנסת. ולפי דרכנו אנו למדים משם כי המנהג לקדש בבית הכנסת היה נהוג בימים ההם בארץ ישראל. המחצית השקל שם מסביר את דבריו הקצרים של המגן אברהם המראה מקום מתענית כ"ד, ע"א: "...רבי גזר תעניתא ולא אתא מיטרא, נחות קמיה אילפא, ואמרי לה רבי אילפי, אמר משיב הרוח ונשב זיקא, מוריד הגשם ואתא מיטרא, אמר ליה מאי עובדך, אמר ליה דיירנא בקוסטא דחיקא דלית ביה חמרא בקידושא ואבדלתא, טרחנא ואתינא חמרא לקידושא ואבדלתא ומפיקנא להו ידי חובתייהו. משמע דלא נתן יין לכל אחד, אלא שהוא בקידוש שלו הוציאם. ואיך אפשר להוציא כל הכפר ויהיה אצלם קידוש במקום סעודה? ונראה דוחק בעיני המגן אברהם לומר דס"ל כרב דיש קידוש אף שלא במקום סעודה, אלא על כרחך צריך לומר שקידוש להם בבית הכנסת, וכהאי גוונא. ואף על גב שלא היה במקום סעודה, מכל מקום הועיל קצת, שעל כל פנים עשה קצת תיקון חכמים וקדשו על היין. על כל פנים נראה שתקנה ישנה היה לקדש בבית הכנסת אפילו ליכא אורחים, כי ודאי לא היה באותו כפר כל שבת אורחים..." עכ"ל.

המעשה הזה היה בימי רבי ואילפא בארץ ישראל. ולכן לפי דרכנו אנו למדים מכאן כי בארץ ישראל שבימות התנאים והאמוראים היו נוהגים לקדש בבית הכנסת.

כמקור שבארץ ישראל שבימים ההם היו נוהגים לקדש בבית הכנסת יכול לשמש הירושלמי ברכות פ"ח, ה"ב ופסחים פ"י, ה"ב שהאור זרוע שהבאנוהו למעלה מסתמך עליו. שם שנינו: אמר ר' יוסי בי רבי בון נהגין תמן במקום שאין יין שליח צבור יורד לפני התיבה ואומר ברכה אחת מעין שבע וחותרם מקדש ישראל¹⁰) ויום השבת. "תמן", כלומר שם בבבל היו מקומות שלא היה בהם יין, ולכן שם היה השליח צבור יורד לפני התיבה ואומר ברכה אחת מעין שבע וחותרם מקדש ישראל ויום השבת. ובזה קידש בצבור בבית הכנסת. אבל בארץ ישראל מצוי תמיד יין, ולכן שם הש"ץ מקדש בבית הכנסת על היין¹¹).

10) צריך לעמוד על המטבע הזה של חתימת הברכה ליום השבת הנזכר בירושלמי. שנינו בביצה י"ז ע"א יום טוב שחל להיות בשבת וכו' תני תנא קמיה דרבינא מקדש ישראל והשבת והזמנים, אמר ליה אטו שבת ישראל מקדשי ליה, והא שבת מקדשא וקיימא, אלא אומר מקדש השבת וישראל והזמנים. ולפי זה בשבת שאין בה יום טוב צריך לחתום מקדש השבת. אבל לפי מטבע הברכות המובא בירושלמי ברכות פ"ח, ה"ב ופסחים פ"ו, ה"ב צריך לחתום גם בשבת במטבע: מקדש ישראל ויום השבת. למטבע זה היו מצדדים

האור זרוע ח"א, סימן תשי"ב אות ט' שהבאנוהו למעלה אומר: "...ועוד שמעתי שיש בירושלמי: לשמואל למה לי לקידושי בבי כנישתא, כדי לזכות את התינוקות, פירוש שירצו לשמוע ברכה ויענו אמן ויטעמו מן הברכה..."

הטעם לקידוש בבית הכנסת "כדי לזכות את התינוקות" שהאור זרוע מביאו בשם הירושלמי אינו נמצא בירושלמי שבידינו, וגם בירושלמי שבידי האור זרוע לא היה, מפני שהוא אומר: "שמעתי שיש בירושלמי". אבל נאמנה עלינו שמועתו. ולפי דרכנו אנו למדים גם כן מכאן כי בארץ ישראל שבימי התנאים והאמוראים היה קיים המנהג לקדש בבית הכנסת בלילי שבתות וימים טובים.

הגרא"ז מרגליות באלף למטה למטה אפרים, סימן תרכ"ה, אות מ' אומר "...ובזה יש ליתן טעם למה שכתב הבית יוסף דבארץ ישראל לא נהגו לקדש בבית הכנסת, משום דבית הכנסת של ארץ ישראל אפילו על תנאי (שהאורחים יאכלו וישתו בו) לא מהני, ומכל שכן שאין עשויות על תנאי, וע' סימן קנ"א, ואם כן מעיקרא לא נתקן לקדש בבית הכנסת של ארץ ישראל..."

על דבריו אלה יש להשיב. מן המקורות שהבאנו לעיל אנו למדים שגם בארץ ישראל היה קיים המנהג לקדש בבית הכנסת. ומזה שבימי הבית יוסף לא היה נהוג בארץ ישראל לקדש בבית הכנסת, אין הכרח ואין חובה לומר שזה היה מחמת הטעם שבארץ ישראל בתי הכנסיות לא ניבנו על תנאי וגם לא מהנו תנאי שיאכלו וישתו בהם. ואמנם לא נזכר בשני התלמודים ולא בפוסקים הראשונים שבחוץ לארץ לא מהני תנאי ושבתי הכנסיות שבארץ ישראל לא ניבנו על תנאי. המקור היחידי לזה הוא בתוספות מגילה כ"ח, ע"ב ד"ה בתי כנסיות. שם בגמרא א"ר אסי בתי כנסיות שבבל על תנאי הן עשויות. ופרש"י ד"ה על תנאי: על מנת שישתמשו בהן. ומזה מדייקים שם בתוספות ד"ה בתי כנסיות: "אבל לאותן שבארץ ישראל לא מהני תנאי..." ולאמיתו של דבר גם בארץ ישראל אם התנו מועיל התנאי כמו בכל תשמישי קדושה. ועיין ירושלמי מגילה פ"ג, ה"א וטוש"ע אר"ח סימן קנ"ד ס"ח. וע' בבאורי הלכה למשנה ברורה לסימן קנ"א ד"ה לא מהני תנאי, המרחיב בזה את הדיבור.

את דברי מרן מהר"י קארו האומר בבית יוסף לטור ובשלחן ערוך או"ח סימן רס"ט. שבארץ ישראל נוהגים שלא לקדש בבית הכנסת, אין לפרש שכאילו בארץ ישראל קיים תמיד מנהג קבוע ויציב שלא לקדש בבית הכנסת. את דבריו אלה יש לפרש באופן זה: כשם שבחוצה לארץ היו כמה מגדולי הפוסקים שהבאתים למעלה שדעתם לא היתה נוחה מן הקידוש בבית הכנסת אם אין אורחים.

גם בין אמוראי בבל. ועיין פסחים קי"ז, ע"ב: אמר רבא אשכחתינהו לסבי דפומבדיתא דיתבי וקאמרי בשבתא בין בצלותא בין בקידושא מקדש השבת, ביומא בין בצלותא ובין בקידושא מקדש ישראל והומנים, ואמינא להו אנא אדרבא בצלותא בין בשבתא בין ביומא טבא מקדש ישראל, בקידוש דשבתא מקדש השבת, ביומא טבא מקדש ישראל והומנים, ואנא אמינא טעמא דידי וטעמא דיכחו וכו'... ועוד נשוב לזה ברצות ד'.

(11) יעיין שם בפירוש בעל ספר חרדים, וע' במגן תאלף בסדר רב עמרם השלם.

מפני שלדעתם קרוב הדבר להיות ברכה לבטלה, כמו כן היו בימיו של הבית יוסף בארץ ישראל חוששין לזה ולא היו מקדשין בבית הכנסת. ולבסוף הערה עקרונית. כל הקושי הוא בעיקר מפני שאנו מניחים שטעם הקידוש בבית הכנסת הוא כדי להוציא את חובת האורחים שהיו נוהגים לאכול ולשתות בבית הכנסת. אבל אם נלך בשטת האור זרוע והכלבו כי טעם הקידוש בבית הכנסת הוא בעיקר כדי לקדש קידוש היום ברבים, ממילא מותר וחובה גם לקדש בבתי הכנסיות שבארץ ישראל! (ב).

ג. הפיכום

מכל הבחינות רצוי להנהיג בימינו מחדש את הקידוש בלילי שבתות וימים טובים בבתי הכנסת שבמדינת ישראל המחודשת. אם נאמר כי הקידוש בבית הכנסת הותקן בעיקרו בשביל האורחים, בכל זאת אעפ"י שכיום אין אורחים האוכלים ושותים בבית הכנסת, ראינו למעלה שדעת רוב גדולי הפוסקים והמפרשים (הרמב"ם, הרשב"א, האור זרוע, הרא"ה, הארחות חיים, המאירי, הר"ן, התשב"ץ והשלחן ערוך) היא שאף על פי שבטל הטעם, התקנה לא בטלה. על אחת כמה וכמה שיכולים להנהיג מחדש את הקידוש בבתי הכנסיות בארץ ישראל, אם נלך בשיטה שהקידוש בבית הכנסת הותקן בעיקרו בשביל אלה שאין להם יין (רב מתתיהו גאון) או בשביל בני אדם שאינם יודעים לקדש (רבינו יונה וארחות חיים), לקידוש היום ברבים (אור זרוע) ול"פרסום גדול של השם יתברך לקידוש שמו כשמברכין אותו במקהלות" (הכלבו) ו"לזכות בו את התינוקות" (ירושלמי מובא באור זרוע). כל הנימוקים האלה נראים הם בימינו במדינת ישראל. בין המתפללים בבתי הכנסת במדינת ישראל בלילי שבתות וימים טובים ישנם גם אלה שאינם מקדשים בבתיהם. מבחינת חנוך הילדים למצוות — מצוה רבתי היא במדינת ישראל לקדש בבית הכנסת בכדי "לזכות את התינוקות", כלומר שלא ישתכח הקידוש על היין מן הילדים שאין מקדשים בבית הוריהם בלילי שבתות וימים טובים.

אם רבינו יעקב בטור אורח חיים סימן רס"ט אומר על מנהג הקידוש בבית הכנסת: "אי אישר חילי אבטליניה", דבריו של שמואל על תקנת הפרובול (גיטין ל"ו, ע"ב), הרי בימינו אחרי חורבן החורבנות של עם ישראל כשמדינת ישראל נעשתה בעזרת שומר ישראל לב האומה העברית ומרכזה, עלינו להנהיג מחדש את הקידוש בבתי הכנסת שבמדינת ישראל ולומר כדבריו של רב נחמן שם: "אי אישר חילי אקיימנה!"

(ב) אין אנו בני חורין לברור לנו הפוסקים כטוב בעינינו, ובנייד דעת האו"ז והכלבו אינה נקוטה ברוב הראשונים, ומי יבא להכריע בניגוד למרן הב"י ולהרהר אחר עדותו ביחס למנהג א"י. ואף המג"א לא אמר אלא "שאין לבטל המנהג", אבל לעשות מעשה ולנהוג מחדש במקום שאין מנהג קשה במקום חשש ברכה לבטלה.